

Μαρίτα Παπαρούση

Χρονοτοπικές αναπαραστάσεις της μεθοριακότητας: χώρος, χρόνος και ταυτότητα στον *Συνταγματάρχη Λιάπκιν*

Χρονότοπος και προσφυγιά

Σύμφωνα με τον Μιχαήλ Μπαχτίν, τα αφηγηματικά κείμενα χαρακτηρίζονται από την κατασκευή ενός συγκεκριμένου πλασματικού κόσμου ή χρονότοπου, που συνιστά τη συμπύκνωση, καλλιτεχνική και λογοτεχνική, ενός χρονότοπου 'πραγματικού' και επιτρέπει στον συγγραφέα να νοηματοδοτήσει την εποχή του (Bakhtin, 1981: 84).¹ Βασιζόμενοι στις ιδέες του Μπαχτίν, θεωρητικοί της διασποράς διατυπώνουν την άποψη ότι και η διασπορική πραγματικότητα, από τη στιγμή που συνεπάγεται τόσο χρονική απόσταση όσο και χωρική μετατόπιση, διέπεται από την ανάγκη διαπραγμάτευσης μεταξύ των διαφόρων τύπων χρόνου και χώρου, διαφορετικών χρονοτοπικών αξιών, διαφορετικών κατασκευών της ταυτότητας και διαφορετικών μνημονικών δομών (Pereen, 2006: 71). Στην περίπτωση του μυθιστορήματος του Μ. Καραγάτση, *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν* (1933) βρισκόμαστε αντιμέτωποι με έναν πρόσφυγα –έναν αξιωματικό του Λευκού στρατού, ο οποίος μετά από τη νίκη των Μπολσεβίκων αποφάσισε να διαφύγει στο εξωτερικό.² Παρόλα αυτά, αν δεχτούμε ότι η διασπορά από κοινού με την προσφυγιά και τη μετανάστευση συνιστούν μορφές εκτοπισμού, ξεριζώματος από την πατρίδα, μπορούμε να δεχτούμε και ότι στο πλαίσιο του όρου διασπορά συμπεριλαμβάνεται και ό,τι αφορά την προσφυγική κατάσταση: εμπειρία του μη-ανήκειν, κατακερματισμός, μεθοριακότητα –η προσφυγιά, ως ρήξη στο χρόνο και ως μετατόπιση στο χώρο, ως τομή μεταξύ του χώρου της παρελθούσας ζωής και του χώρου της παρούσας ζωής.

Πρόσφυγες όπως ο Λιάπκιν αντιλαμβάνονται το χώρο και το χρόνο διανεμόντάς τους μεταξύ ενός εκεί και ενός εδώ, μεταξύ του τότε και του τώρα, του γενέθλιου τόπου και του τόπου υποδοχής, και καθώς η ταυτότητά τους αναδιαμορφώνεται στο πλαίσιο μιας συνεχούς διαπραγμάτευσης όλων αυτών, παράγονται νέοι χρονότοποι· χρονοτοπικές κατασκευές που αποτελούν οριακές διασταυρώσεις του χρόνου και του χώρου, δίνοντας μορφή σε αυτό που

¹ Σχεδιασμένος κατ' αναλογία με τα μαθηματικά του Αϊνστάιν, ο χρονότοπος αναφέρεται στην «εγγενή συνεκτικότητα των χρονικών και χωρικών σχέσεων που είναι καλλιτεχνικά εκφρασμένες» (Bakhtin, 1981: 84), εκφράζοντας το αδιαίρετο του χώρου και του χρόνου, αφού στον λογοτεχνικό χρονότοπο, οι χωρικοί και χρονικοί δείκτες συγχωνεύονται σε ένα προσεκτικά μελετημένο σύνολο ως «κέντρα οργάνωσης σημαντικών γεγονότων», εκεί όπου οι «αφηγηματικοί κόμποι δένονται και λύνονται» (Bakhtin, 1981: 250).

² Σύμφωνα με τον Marc Raeff, οι Ρώσοι που βρέθηκαν εκτός συνόρων της πρώην Ρωσικής αυτοκρατορίας μετά το 1919 ήταν πράγματι πρόσφυγες. Καταρχάς ζητούσαν καταφύγιο μετά την πολιτική ήττα, από την πείνα και τη στέρηση, καθώς και από τις απειλές κατά της ζωής και της ελευθερίας τους σε πολιτικό επίπεδο. Γρήγορα, όμως, εξελίχθηκαν σε εμικρέδες –με τη σημασία που απέκτησε η λέξη αυτή σε σχέση με τους Γάλλους που εγκατέλειψαν τη Ρωσία μετά από την κατάρρευση του μοναρχικού καθεστώτος στη Γαλλία πριν από την επανάσταση του 1789 (Ancien Régime). Ο Ρώσος εμικρές ήταν ένα πρόσωπο που αρνιόταν να αποδεχθεί το νέο καθεστώς των Μπολσεβίκων που εγκαθιδρύθηκε στην πατρίδα του και είχε την ελπίδα ότι θα επιστρέψει στη Ρωσία μόνο μετά την, αναπόφευκτη κατά τους εμικρέδες, πτώση της σοβιετικής εξουσίας (Raeff, 1990: 4 και 16).

θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε 'χρονότοπο της ξενότητας'. Οι συγκεκριμένες χρονοτοπικές κατασκευές συνιστούν το αντικείμενο της μελέτης μου. Αυτό που με ενδιαφέρει είναι να αναδείξω τους τρόπους με τους οποίους οι συγκεκριμένοι χρονότοποι επιτρέπουν σε έννοιες πιο αφηρημένες, όπως η μνήμη, η ταυτότητα και η μεθοριακότητα, αλλά και η ξενότητα ως «δυσχρονοτοπικό ενδιαίτημα»,³ να υλοποιηθούν αφηγηματικά στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα.

Ο χρονότοπος της ξενότητας στον *Συνταγματάρχη Λιάπκιν*

Συνδυάζοντας τα όσα γράφει ο Μπαχτίν, που επεξεργάζεται το χρονότοπο πρωτίστως ως λογοτεχνική έννοια, με την πρόταση της Peeren να διευρυνθεί η έννοιά του και να αντιμετωπισθεί και ως κοινωνική και πολιτισμική πρακτική, ως «συγκροτητική κατηγορία όλων των κοινωνικών και πολιτισμικών πραγματικοτήτων (Peeren, 2006: 68),⁴ θεωρώ ότι τόσο στη λογοτεχνία όσο και στην εξω-λογοτεχνική πραγματικότητα αντιλαμβανόμαστε τη συγκροτητική λειτουργία του χωρο-χρόνου σε σχέση με τα άτομα και την ανθρώπινη ζωή. Όπως επισημαίνει η Peeren, «ενώ ο χρόνος και ο χώρος είναι πάντα άρρηκτα συνδεδεμένοι, ο τρόπος σύνδεσής τους και το πώς αυτή η σύνδεση διέπει τη σημασία ποικίλλουν, καθιστώντας το χρονότοπο μια κοινωνική, πολιτισμική και ιδεολογική κατασκευή» (Peeren, 2006: 69). Υπ' αυτή την έννοια, στην περίπτωση του *Συνταγματάρχη Λιάπκιν* οι χρονοτοπικές δομές νοηματοδοτούνται σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο συναρτώνται και αλληλεπιδρούν με το πρωταγωνιστικό πρόσωπο του μυθιστορήματος: τον Ρώσο εμικρέ Λιάπκιν που κινείται μεταξύ δύο θεμελιωδών χρονικών αξόνων που σχετίζονται με συγκεκριμένες χωρικές θέσεις: πρόκειται, αφενός, για τον βιολογικό χρόνο που συνδέεται με τη ζωή στα περίχωρα της Λάρισας και χρωματίζεται από την καθημερινή του δουλειά στη Γεωργική Σχολή και τις τακτικές επισκέψεις στα καφενεία, αφετέρου για τον ψυχολογικό χρόνο που συνδέεται με το γενέθλιο τόπο. Με τον τρόπο αυτό δομείται ένα νέο χρονοτοπικό σύμπαν, ο χρονότοπος της ξενότητας, που συναπαρτίζεται από το χρονότοπο του γενέθλιου τόπου, το χρονότοπο του τόπου υποδοχής και το χρονότοπο του ταξιδιού που σηματοδοτεί την αμφίδρομη κίνηση μεταξύ αυτών των δύο.

Στη συγκρότηση του χρονότοπου του γενέθλιου τόπου καθοριστικό λόγο παίζει η μνήμη και η νοσταλγία. Ο γενέθλιος τόπος δεν είναι όμως «μια καθαρή, ανέγγιχτη περιοχή που [τα διασπορικά υποκείμενα] άφησαν πίσω τους και ένα σημείο αναφοράς στο χάρτη», αλλά «ένα κατασκευασμα που συμβολικά διατηρείται στη θέση του από τα εκτός θέσης υποκείμενα» (Peeren, 2006: 71). Είναι ενδεικτικό ότι οι αναφορές στη Ρωσία αφορούν αφενός σε μια μη υφιστάμενη πλέον, προ-επαναστατική, οντότητα και στην μετεπαναστατική, απεχθή για τους εμικρέδες πραγματικότητα. Εμφανίζεται σα φαντασίωση, αποκύημα των προσωπικών

³ Δανείζομαι τον όρο από την E.Peeren, η οποία υποστηρίζει ότι τα διασπορικά υποκείμενα δεν ανήκουν ποτέ ολοκληρωτικά ούτε στο χρονότοπο του γενέθλιου τόπου ούτε στο χρονότοπο του τόπου υποδοχής, αλλά είναι πάντα σε κατάσταση διαπραγμάτευσης και με τους δύο. Αντί να αποδέχεται την ύπαρξη ενός «αληθινού εαυτού» που μπορεί να ανακτηθεί με την επιστροφή σε μια πατρίδα που εικάζεται ότι έχει μείνει αναλλοίωτη στο χρόνο-χώρο, η Peeren ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι της διασποράς πάντοτε συμμετέχουν και, την ίδια στιγμή, ξεπερνούν και τους δύο χρονότοπους. Αυτό καθιστά τη διασπορά ένα «δυσχρονοτοπικό ενδιαίτημα» που δημιουργεί πληθυντικές ταυτότητες και ταυτοτικές τοποθετήσεις που δεν αναφέρονται μόνο στο παρελθόν, αλλά και στο αναμενόμενο μέλλον (Peeren, 2006: 72-75).

⁴ Ο Μπαχτίν δεν παραλείπει να επισημάνει την ύπαρξη εξω-λογοτεχνικών χρονοτόπων. Αντιπαραθέτει όμως τους 'κειμενικούς' στους 'πραγματικούς' χρονοτόπους, χαρακτηρίζοντας τους 'κειμενικούς' ως αντανακλάσεις των 'πραγματικών' (Bakhtin, 1981: 84).

αναμνήσεων και επιθυμιών όχι μόνο του Λιάπκιν αλλά και των άλλων εμικρέδων, που γεννά αμφιθυμικά αισθήματα: την εκδήλωση του ονείρου επιστροφής –τουλάχιστον για κάποιους από τους εμικρέδες– σε έναν τόπο που τον φαντάζονται αναλλοίωτο στο χρόνο και την αλλαγή, αλλά και την εκδήλωση του αδύνατου της επιστροφής.⁵ Καθώς δε η θεώρηση του γενέθλιου τόπου συναρτάται πλέον και από τη χωρο-χρονική μετατόπιση και από την αναπόφευκτη συναρμογή του με το χρονότοπο του τόπου υποδοχής, η Ρωσία γίνεται αφορμή άρθρωσης και μιας προβληματικής αναφορικά με την ιδιαιτερότητά της, κριτικής για το ρόλο των εμικρέδων στην κατάρρευσή της, αλλά και απόψεων που μαρτυρούν τη συνειδητοποίηση της αλλαγής του τόπου αυτού. Πρόκειται για έναν τόπο χαρακτηριζόμενο από έλλειψη ορθολογισμού, πρωτογονισμό, υπερτροφική ψυχικότητα, υπερβολή⁶ –για μια Ρωσία με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, κατά μία έννοια μεταφυσικώς ουσιοκρατικά.⁷ Πρόκειται πλέον και για έναν τόπο που η προσφυγιά τούς κάνει να συνειδητοποιήσουν ότι δεν μοιάζει, και ούτε είναι δυνατόν να μοιάσει στο μέλλον, με το «ξεθωριασμένο σκηνικό απ’ την παλιά τους ζωή» (σ.158) που σέρνουν μαζί τους.⁸

⁵ «Ήξερε ότι γι’ αυτόν [τον Λιάπκιν] ο γυρισμός στην Ρωσία ήταν αδύνατος, ακόμα και αν αύριο κιάλας γινόταν η μεταπολίτευση. Δεν είχε το κουράγιο, στα εξήντα του χρόνια, να φτιάσει για τρίτη φορά τη ζωή του. Τα χρήματα που θα του γύριζε ο νέος τσάρος θα τα πούλαγε, και θα’ μένε στην Ελλάδα, στη Λάρισα [...]» (Καραγάτσης, 1984: 159). Όλες οι επόμενες παραπομπές στο μυθιστόρημα αναφέρονται στη συγκεκριμένη έκδοση.

⁶ Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα, στο οποίο η αφηγηματική τεχνική καθιστά δυσδιάκριτα τα όρια μεταξύ του κοσμοαντιληπτικού πρίσματος αφηγητή και Λιάπκιν: «[...] Όπως το μάτι του ανθρώπου δεν αντικρύζει ποτέ το σύνορο της ρούσικης γης, έτσι και το τραγούδι δεν βρίσκει ποτέ τη ρίζα της ψυχής του Ρώσου· δεν φτάνει στο βάθος το σκοτεινό, όπου κρύβονται οι αταβικές δυνάμεις της παράλογης καταστροφής. Οι Έλληνες, με την καθαρή κι ορθολογισμένη ψυχικότητα, το αίσθημα του μέτρου στη χαρά και τη θλίψη, άκουγαν τις πρωτόγονες αρμονίες με καρδιά σφιγμένη. [...]» (σ.55).

⁷ Οι μελετητές του έργου του Καραγάτση έχουν αναδείξει το έντονο ενδιαφέρον του συγγραφέα για τον βιολογικό λόγο, αφού ο άνθρωπος στα κείμενά του δεν μπορεί να σπάσει τα δεσμά της βιολογίας και του περιβάλλοντος –και εμφανίζεται, κατά συνέπεια, χωρίς ελεύθερη βούληση. Σύμφωνα με τον Κ. Α. Δημάδη, ο Καραγάτσης είναι ο εισηγητής «της “βιολογικής φιλοσοφίας” στην ελληνική πεζογραφία της δεκαετίας του 1930» (Δημάδης, 1991: 381). Και ο ίδιος, άλλωστε, ο Μ. Καραγάτσης έγραψε, το 1943, σε κείμενό του στην εφημερίδα «Η Πρωΐα»: «Το ότι είμαι ο πρώτος Έλληνας λογοτέχνης που μελέτησε και εφάρμοσε στη δημιουργία του τα διδάγματα της άγνωστης ακόμα στους φιλολογικούς μας κύκλους βιολογικής φιλοσοφίας, είναι για μένα υπέρτατη τιμή».

⁸ «Μα δεν καταλαβαίνετε πως η Ιστορία δεν οπισθοδρομεί ποτέ; Αν το κομμουνιστικό καθεστώς γκρεμιστή, θα το διαδεχτή κάποιο άλλο που να μοιάζει μ’ αυτό που υπάρχει σε όλα τα εξελεγμένα κράτη του κόσμου. Όσο όμως κι αν ο ρωσικός λαός μισή την τυραννία και την αθλιότητα που του επέβαλαν οι παρανοϊκοί των ανεδαφικών θεωριών, δεν θα παραδεχτή ποτέ να ξαναγυρίσει στην αναχρονιστική και διεφθαρμένη φεουδαρχία του τσαρισμού [...] Όσο για μένα, τώρα που είδα εδώ στην Ελλάδα τι είναι περίπου μία δημοκρατία, αρνούμαι κατηγορηματικά να ξαναγίνω στη Ρωσία μέλος της τάξης των καταπιεστών προνομιάχων. Και, τέλος, να ξεκαθαρίσουμε το ζήτημα. Τι είναι εκείνο που αποζητάμε; Να ξαναγυρίσουμε στην πατρίδα μας ή να ξαναεπιβάλουμε στο λαό της τον απαράδεχτο φεουδαρχισμό μας;» (σ.164)

Η θεσσαλική πραγματικότητα ως τόπος υποδοχής δεν γίνεται καταρχάς αντιληπτός στη βάση μιας έντονης αντίθεσης σε σχέση με τον γενέθλιο τόπο, έτσι ώστε να αναχθεί σε σύμβολο της ξενιτιάς και της αποξένωσης. Ο Λιάπκιν αναγνωρίζει τη διαφορά με τον γενέθλιο τόπο, αλλά και την ομοιότητα. Επαινεί το θεσσαλικό κάμπο στο βαθμό που πληροί το πρότυπο της ρωσικής στέπας,⁹ ενώ γενικότερα η θεσσαλική εμπειρία δεν συνιστά μια ριζική ρήξη στο χρονικό ιστό της καθημερινής ζωής όσον αφορά την εργασία. Ο πρωταγωνιστής δείχνει να προσαρμόζεται γρήγορα: «Αρχισε να ξεχνάει, σιγά-σιγά, τη Ρωσία, τα τσιφλίκια, τους μουζίκους, τα πλούτια, τον ευγενικό τίτλο του και τα γαλόνια του συνταγματάρχη. Ένωθε πολύ φυσικά και άνετα στην Ελλάδα, στη Λάρισα, στη Σχολή και στους σταύλους της» (σ.77) –έστω κι αν ο εγκλιματισμός είναι επιφανειακός, αφού συναρτάται στην ουσία μόνο με τη δουλειά του και, σταδιακά, με την επαγγελματική επιτυχία. Έτσι όπως ενσωματώνει όμως, μέσω της μνήμης, στην εμπειρία του παρόντος και τη χρονική διάσταση του παρελθόντος, τόσο τα παρελθοντικά βάρη όσο και η αίσθηση του αταίριαστου που γεννά η παρούσα κατάσταση,¹⁰ διαποτίζουν το παρόν και το χώρο που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με αυτό, ταυτίζοντάς τους με την ουσιαστική μοναξιά και το υπαρξιακό κενό, έρμαιο του οποίου είναι ο συνταγματάρχης Λιάπκιν· και είναι αυτό ακριβώς το συναίσθημα που υλοποιείται χωρικά ως συνεχής μετακίνηση και ως έλξη για τους μεθοριακούς χώρους.

Ο Μπαχτίν, καθορίζοντας μια τυπολογία των σημαντικών χρονότοπων που προκύπτουν από τις ποικίλες αποτυπώσεις του χρόνου και του χώρου σε συγκεκριμένα αφηγηματικά είδη, αναφέρεται στον χρονότοπο του δρόμου που χαρακτηρίζεται από τυχαίες συναντήσεις, από τη διασταύρωση ανθρώπων από όλες τις κοινωνικές τάξεις, θρησκείες, εθνικότητες, ηλικίες και από την κατάρρευση των κοινωνικών διαφορών (Bakhtin, 1981: 243),¹¹ και στον χρονότοπο του κατώφλιου που συνδέεται με σημεία καμπής μιας ζωής, στιγμές κρίσης, την απόφαση που αλλάζει μια ζωή (ή την αναποφασιστικότητα εξαιτίας της οποίας αποτυγχάνεις να αλλάξεις μια ζωή –το φόβο να διαβείς το κατώφλι)» (Bakhtin, 1981:

⁹ «Είδε χωράφια ισόπεδα, απέραντα, σκεπασμένα με βλαστερά δημητριακά· αντίκρουσε ένα ποτάμι πλατύ, που κυλούσε άφθονο νερό ανάμεσα σε δασωμένους όχτους· οσμίστηκε το αψύ πρωινό νότισμα του νιόφουτου σταριού. Και μέσα σε τούτο το μεγάλο και γόνιμο κάμπο, το καλοστεκούμενο συγκρότημα της Γεωργικής Σχολής του' φερε στη μνήμη εικόνες της πατρίδας. Κάποια φωνή του' λεγε μέσα του πως εδώ, στη Θεσσαλία, θα περνούσε ζωή ήσυχη, εργατική κι αμέριμη, παρόμοια περίπου μ' εκείνη που' ζησε στη Ρωσία. [...]» (σ.19)

¹⁰ «-Ο μισθός μου –είπε, μια μέρα, στην κ. Διευθυντού– δεν μου επιτρέπει να κρατήσω καλύτερα την κοινωνική μου θέση. [...] Στην εύπορη κοινωνία της Λάρισας θα είμαι πάντοτε ο συμπαθητικός ξεπεσμένος αριστοκράτης. Δύσκολο να το παραδεχτώ... Οι φτωχοί ίσως με δεχτούν πιο ειλικρινά. Δεν θέλησα ακόμα να τους πλησιάσω. Προς το παρόν ζω μόνος μου» (σσ. 36-37).

¹¹ Ο Μπαχτίν υποστηρίζει ότι για τις περιπετειώδεις αφηγήσεις ιδιαίτερης σημασίας είναι η στενή σχέση μεταξύ του μοτίβου της συνάντησης και του χρονότοπου του δρόμου («του ανοιχτού δρόμου»), καθώς και των διαφόρων τύπων συνάντησης στο δρόμο. Στο χρονότοπο του δρόμου, η ενότητα δεικτών του χρόνου και του χώρου εκτίθενται με εξαιρετική ακρίβεια και σαφήνεια (Bakhtin, 1981: 98). Στο δρόμο οι χωρο-χρονικές ακολουθίες που καθορίζουν την μοίρα και τη ζωή των ανθρώπων συνδυάζονται μεταξύ τους με διαφορετικούς τρόπους, ιδιαίτερα καθώς γίνονται πιο σύνθετες εξαιτίας της κατάργησης των κοινωνικών αποστάσεων. Ο χρονότοπος του δρόμου είναι τόσο ένα σημείο νέων αναχωρήσεων, όσο και μια θέση στην οποία τα γεγονότα βρίσκουν τη λύση τους. Ο χρόνος αναμειγνύεται με το χώρο και ρέει σε αυτόν (σχηματίζοντας το δρόμο) -αυτή είναι η πηγή της πλούσιας μεταφορικής επέκτασης της εικόνας του δρόμου ως ροής (Bakhtin, 1981: 243).

248). Αυτοί οι χρονότοποι συνδέονται με ορισμένους τύπους συναισθημάτων, αξιών¹² και, ως εκ τούτου, ταυτοτήτων –υπό την έννοια ότι σε κάθε χρονότοπο παρουσιάζεται μια διαφορετική εικόνα ατόμου που διασυνδέεται εσωτερικά με την χωρο-χρονικότητα.¹³

Ο Λιάπκιν μετά την άφιξή του στη Θεσσαλία βιώνει μία φάση προσαρμογής στο νέο χώρο μέσα από τη δημιουργία νέων χωρικών-νοητικών σημείων αναφοράς στο περιβάλλον. Δημιουργεί με τον τρόπο αυτό τη δική του τοπογραφία, που ορίζεται, όπως προανέφερα, από τη δική του προοπτική θέασης της πραγματικότητας –από την προσφυγική του ταυτότητα και την οριακή προσωπικότητα. Ενδεικτικές είναι καταρχάς οι συνεχείς διαδρομές του πρωταγωνιστή ανάμεσα στο χώρο εργασίας και τους χώρους της διασκέδασης (καφενεία, ταβερνεία, πορνεία)· διαδρομές δηλωτικές της ουσιαστικής ψυχολογικής του ανεσιτότητας, αφού και το οικογενειακό σπίτι στη Φιλιππούπολη δεν αργεί να γίνει δυσάρεστο γι' αυτόν.¹⁴

Το 'σπίτι' καθίσταται ένας χώρος που μοιάζει να μένει 'μετέωρος' μεταξύ αυτών των διαδρομών –όπως και ο ίδιος ο Λιάπκιν, άλλωστε, που επιτελεί την ίδια λειτουργία με το χρονότοπο του δρόμου, υπό την έννοια της διαρκούς κίνησης. Η Anne - Marie Fortier, στο βιβλίο της *Migrant Belongings: Memory, Space, Identity* (2000), περιγράφει τη μετανάστευση σα μια κατάσταση «ατελείωτης περιπλάνησης»· πρόκειται για μια παρατήρηση που ισχύει απόλυτα για τον πρόσφυγα Λιάπκιν. Η υπόστασή του έχει εγχαραχθεί από τις επιπτώσεις της Ιστορίας, αλλά και των προσωπικών του δεινών και αμαρτιών, και υποφέρει τις συνέπειες της αλλαγής συγκροτώντας ο ίδιος έναν 'τόπο' ασταθή, που δεν συμμετέχει ποτέ ολοκληρωτικά στο παρόν και στη σταθερότητα που παραδοσιακά χαρακτηρίζει το 'σπίτι'-μεταφορά του ανήκειν· παραμένει πάντα διανοητικά και συναισθηματικά σε μια κατάσταση κρίσης, κατάσταση που εκφράζεται στους χρονότοπους τόσο του δρόμου όσο και του κατωφλιού, οι οποίοι αντανακλούν ταυτόχρονα και την ετερότητά του.

Η προσφυγιά είναι μια μεθοριακή κατάσταση¹⁵ ανάμεσα στο εδώ και το εκεί, αλλά και ανάμεσα στο ούτε εδώ ούτε εκεί. Αυτή η διαπραγμάτευση της κατάστασης του ανήκειν συσχετίζεται και με μια οριακή προσωπική ταυτότητα όσον αφορά τον Λιάπκιν. Ας μην ξεχνάμε ότι οι πνευματικές, πολιτισμικές και σεξουαλικές διαστάσεις του, δείχνουν ότι απεικονίζεται ως ουσιαστικά διφορούμενος: ένας συνδυασμός πνευματικότητας/σωματικότητας (συνδυασμός που σχετίζεται, όχι μόνο με την ψυχολογική του οριακότητα, αλλά και με τη γεωγραφική θέση μεταξύ που ο ίδιος, ως Ρώσος, εννοεί), κτηνωδίας/

¹² «Στη λογοτεχνία και την τέχνη, χρονικοί και χωρικοί προσδιορισμοί συνδέονται αναπόσπαστα ο ένας με τον άλλο και είναι πάντα χρωματισμένοι από συναισθήματα και αξίες. Η αφηρημένη σκέψη μπορεί, βέβαια, να αντιλαμβάνεται το χρόνο και το χώρο ως χωριστές οντότητες και να τις συλλαμβάνει ξέχωρα από τα συναισθήματα και τις αξίες που συνδέονται μαζί τους. Η ζωντανή όμως καλλιτεχνική αντίληψη (η οποία περιλαμβάνει φυσικά τη σκέψη, αλλά όχι την αφηρημένη σκέψη) δεν κάνει τέτοιους διαχωρισμούς και δεν επιτρέπει παρόμοιες κατατημήσεις [...]» (Bakhtin, 1981: 243).

¹³ Για τον Μπαχτίν η εικόνα του ανθρώπου στη λογοτεχνία είναι πάντα εγγενώς χρονοτοπική (Bakhtin, 1981: 85).

¹⁴ Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα στο οποίο ανάμεσα στους παράγοντες που «ζωντάνευαν τη νεκρωμένη νοσταλγία και την έκαναν αβάσταχτη», ωθώντας τον Λιάπκιν εκ νέου στο αλκοόλ, συγκαταλέγονται «το σπιτικό, η γυναίκα, το παιδί» (σ. 160).

¹⁵ Για τον Victor Turner, όπως και για τον Arnold van Gennep από τον οποίο επηρεάστηκε, η μεθοριακότητα είναι ένας 'χώρος' μεταξύ μιας κατάστασης που το άτομο αφήνει, περνώντας από ένα κοινωνικό καθεστώς σε ένα άλλο, και της κατάστασης στην οποία το άτομο εισάγεται και χαρακτηρίζεται από ένα «θόλωμα και τη συγχώνευση των διακρίσεων» (Turner, 1982: 26).

πολιτισμού,¹⁶ αριστοκρατίας/ ξεπεσμού, ταυτότητας/ ετερότητας. Είναι ενδιαφέρον δε ότι έναν παρόμοιο, 'εν-διάμεσο' χαρακτήρα, φαίνεται πως έχει ο εγκλιματισμός του Λιάπκιν στη Θεσσαλία –τουλάχιστον έτσι όπως αντανακλάται στη σχέση που έχει αναπτύξει με το φυσικό περιβάλλον. Το φυσικό περιβάλλον γενικότερα, και η Γεωργική Σχολή ως «όαση» (σ. 10) ειδικότερα, θυμίζει τον ειδυλλιακό χρονότοπο του Μπαχτίν, ένα από τα χαρακτηριστικά του οποίου είναι και «η σύνδεση της ανθρώπινης ζωής με τη ζωή της φύσης, η ενότητα του ρυθμού τους, η κοινή γλώσσα που χρησιμοποιείται για να περιγραφούν τα φαινόμενα της φύσης και τα γεγονότα της ζωής του ανθρώπου» (Bakhtin, 1981: 226). Η εισαγωγή του Λιάπκιν σ' αυτό τον ειδυλλιακό χρονότοπο θα μπορούσε, τελικά, να θεωρηθεί ότι προσφέρει την αφορμή για να συσταθεί ένα «αντι-ειδύλλιο» υπό την έννοια ότι αν εξαιρέσουμε την εργασία, η οποία όπως και στο ειδύλλιο εξαιρείται, ο Λιάπκιν υπόκειται στην παντοδυναμία του φυσικού χρόνου που είναι κυκλικός και αέναος. Ο ρυθμός εναλλαγής των εποχών τον επηρεάζει καθοριστικά –με ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες το καλοκαίρι- πρόκειται για ένα 'ξένο' βιολογικό σώμα, που δεν ανταποκρίνεται αρμονικά στις φυσικές ιδιαιτερότητες της περιοχής και καταβάλλεται περιστασιακά, ανακάμπτοντας στη συνέχεια.¹⁷ Επιπλέον, η μεθοριακή του υπόσταση αντικατοπτρίζεται και στο νέο χρονοτοπικό του σύμπαν, υπό την έννοια ότι αυτό συγκροτείται γύρω και μεταξύ διαφόρων, συχνά αντιτιθέμενων και αλληλοαποκλειόμενων χώρων (αφενός τα σαλόνια της κας Διευθυντού, αφετέρου τα ταβερνεία, τα πορνεία, το σπίτι της Μαρίας). Το αστικό σαλόνι της κας Διευθυντού είναι ένας χώρος στον οποίο νιώθει άνετα και ταυτόχρονα δεν του αρέσει. Η νέα κοινωνική του κατάσταση, του τέως πλούσιου και ισχυρού –ο «αριστοκράτης, στρατιωτικός και μεγαλοκτηματίας, με μόρφωση και κοσμική αγωγή» (σ. 38)– και νυν ξεπεσμένου μεταναστευτικού υποκειμένου, του επιβάλλει την απροθυμία και τελικά την άρνηση να συγχρωτιστεί με τους 'ομοίους' του, αφού «στην εύπορη κοινωνία της Λάρισας θα εί[ν]αι πάντα ο συμπαθητικός ξεπεσμένος αριστοκράτης» (σ.36), ενώ ταυτόχρονα του γεννά την

¹⁶ Η κτηνωδία του Λιάπκιν είναι άμεση συναρτημένη με τον αλκοολισμό του -πολλά είναι τα σχετικά αποσπάσματα από το μυθιστόρημα (βλ. ενδεικτικά σσ. 167, 170 και 191)- όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Δ.Νικορέτζος: «Οι ήρωες του Καραγάτση αμαρτάνουν μονίμως μεθυσμένοι» (Νικορέτζος, 1991: 867). Σύμφωνα με τον M.Vitti, «Βρίσκει παρηγόρια στο τσίπουρο και είναι σχεδόν πάντα πιωμένος, εκτός από τις στιγμές που εργάζεται, οπότεν εμφανίζεται λογικός και λεπτός. Όταν πίνει όμως, γίνεται άλλος άνθρωπος, αδίστακτος και πρωτόγονος. Ραφινάρισμα αριστοκρατικό και κτηνώδες ένστικτο συνταιριάζονται και εναλλάσσονται έτσι στο πρόσωπο αυτό, μοιρολατρικά και ανεπανόρθωτα. Σ' αυτή την κατάσταση ένας 'καθηγητής' δε διστάζει να τον χαρακτηρίσει 'χτήνος' (Ο Συναγματάρχης Λιάπκιν, 1933, σ.77)» (Vitti, 1979: 344). Η Δ. Αναγνωστοπούλου, από την πλευρά της, κινείται σε παρόμοιο μήκος κύματος γράφοντας: «Και στα δύο μυθιστορήματα, οι ήρωες Λιάπκιν και Γιούγκερμαν, που πίνουν, έχουν αντιδράσεις του τύπου 'όλα ή τίποτα', οι οποίες τους μεταβάλλουν από τρυφερούς σε επιθετικούς, από ανθρώπινους σε ζώοδεις, από ανθρώπους σε ευφορία σε ανθρώπους εν οδύνη, από ζωντανούς σε νεκρούς» (Αναγνωστοπούλου, 2006: 169).

¹⁷ «Ήταν το πρώτο καλοκαίρι που ο Λιάπκιν περνούσε μακριά απ' την πατρίδα του. Για μια στιγμή θάρρεψε πως θα' ταν και το στερνό. Η κάψα έλυνε τον αμάθητο Ρώσο. Οι θέρμες τον έριξαν κάτω, βδομάδες ολόκληρες. [...] Αλλά με τις πρώτες χινοπωριάτικες δροσιές συνέφερε. Οι θέρμες τον άφησαν, οι πλάτες του ξαναστήλωσαν, το κορμί του γέρευε, ο οργανισμός του πήρε τα' πάνω και βγήκε νικητής απ' την κρίση του καλοκαιριού. Κατάφερε να εγκλιματιστεί στη Θεσσαλία. Μα η μορφή του δεν ξαναπήρε το πρώτο ροδαλό χρώμα, ούτε η ψυχή του βρήκε πάλι το παλιό κέφι» (σ. 76-77). Βλ. επίσης σσ. 199-200.

επιθυμία να κινηθεί σε 'εν-διάμεσες' τοποθεσίες και σε χώρους που σηματοδοτούν τα όρια της κοινωνικής τάξης ή συνιστούν περάσματα προς το Άλλο.

Ο Λιάπκιν γοητεύεται από τη Φιλιπούπολη που βρίσκεται στο ενδιάμεσο Λάρισας και Γεωργικής Σχολής και έτσι όπως περιγράφεται σαν ένας αγροτικός συνοικισμός προσφύγων, με «νοικοκυραίους» και «δουλευτάδες», αλλά και με έντονες σεξουαλικές συνδηλώσεις,¹⁸ συσχετίζεται τόσο με τη σεξουαλική επιθυμία όσο και με την κοινωνική κανονικότητα. Στο πλαίσιο των στοιχείων με τα οποία επενδύεται η οριακή προσωπικότητά του δεν προκαλεί εντύπωση ότι ο πρωταγωνιστής επιλέγει να φτιάξει το θεσσαλικό σπίτι του στον εν-διάμεσο αυτό τόπο· η ζωή του, ως ενοίκου της 'μεθορίου', είναι μια συνεχής μεθ-οριακή διαδικασία και η επιλογή της Φιλιπούπολης- εν δυνάμει περάσματος και προς την τάξη πραγμάτων που ορίζει την κοινωνική πραγματικότητα και προς τις βιολογικές δυνάμεις που είναι ικανές να την αποδιοργανώσουν είναι ενδεικτική της αδυναμίας του να ανήκει αποκλειστικά είτε 'εδώ' είτε 'εκεί'.

Επιπλέον, ενδεικτικοί είναι και οι χώροι τους οποίους προτιμά για να περνά τον ελεύθερο χρόνο του. Τα πορνεία και οι τόποι κατανάλωσης αλκοόλ, εκτός του ότι τείνουν να είναι κοινωνικά αταξικά περιβάλλοντα, ή τουλάχιστον περιβάλλοντα στα οποία οι διακρίσεις βασίζονται σε διαφορετικά κριτήρια από αυτά που ισχύουν στην έξω από αυτά πραγματικότητα, συνιστούν λόγω των εναλλακτικών διευθετήσεων των κοινωνικών σχέσεων και της κατανάλωσης αλκοόλ, έναν χρονότοπο μεθοριακό.¹⁹ Προσομοιάζουν με τις φουκωικές «ετεροτοπίες»,²⁰ αυτούς τους τόπους του 'άλλου' –εκεί όπου συνυπάρχουν πολλές θέσεις οι οποίες από μόνες τους είναι ασύμβατες, εκεί όπου οι άνθρωποι βρίσκονται σε ένα είδος απόλυτης ρήξης με τον παραδοσιακό τους χρόνο (Foucault, 1994 [1984]: 758). Εστιάζοντας στους χώρους κατανάλωσης αλκοόλ,²¹ χώρους πραγματικούς και ταυτόχρονα νοητικούς, θεωρώ πως συνιστούν για τον Λιάπκιν ένα πέραςμα προς το διαφορετικό· έναν χώρο που του παρέχει έναν τρόπο διέλευσης από την εύτακτη ρύθμιση της εργασιακής ζωής στην άτακτη βίωση του ελεύθερου χρόνου, στην ανάδυση και βίωση ενός 'διαφορετικού' χρόνου στον οποίο η υπέρβαση του ορίου της νηφαλιότητας οδηγεί στο θόλωμα της

¹⁸ «Για να πάμε από τη Λάρισα στη Σχολή, περνάμε από ένα αγροτικό συνοικισμό: τη Φιλιπούπολη. Οι κάτοικοί του ήρθαν πρόσφυγες απ' τη Βουλγαρία, πριν το 1912. Είναι καλοί άνθρωποι, γεροί δουλευτάδες και μαζεμένοι νοικοκυραίοι. Έχουν γυναίκες όμορφες, μα πολύ ερωτιάρες και λεύτερες. [...] Ο έρωτας δεν αργεί ν' ανάγη. [...] Κι η ζωή κυλάει άλλοτε χαρούμενα, άλλοτε λυπημένα· μα πάντα γεμάτη έρωτα και ηδονή. [...] Η Γεωργική Σχολή γονιμοποιεί τη Φιλιπούπολη» (σσ. 10-12).

¹⁹ Το γεγονός ότι το αλκοόλ είναι μια ουσία ικανή να προκαλέσει «αλλοιωμένες καταστάσεις συνείδησης» (Rudgley, 1994) είναι και ο λόγος σύνδεσής του με οριακές καταστάσεις.

²⁰ Σύμφωνα με τον Φουκώ, σε κάθε πολιτισμική πραγματικότητα υπάρχουν πραγματικοί τόποι που συνιστούν ένα είδος ουτοπίας που έχει γίνει πράξη· πρόκειται για τόπους που είναι εκτός τόπου, αν και είναι στην πραγματικότητα εντοπίσιμοι. Στους τόπους αυτούς όλες οι άλλες πραγματικές τοποθεσίες αναπαρίστανται, αμφισβητούνται και αντιστρέφονται την ίδια στιγμή. Αυτοί οι τόποι καλούνται ετεροτοπίες (Foucault, 1994 [1984]: 755-756). Πρόκειται, δηλαδή, για τόπους που αποκλίνουν από το 'κανονικό' σε σχέση με τους κοινωνικούς κανόνες και υπ' αυτή την έννοια είναι δυνατόν σε αυτούς να αναδυθεί το Άλλο.

²¹ Δεν αναφέρομαι περαιτέρω στα πορνεία επειδή έχουν έναν περιφερειακό ρόλο στο μυθιστόρημα. Παρόλα αυτά, να προσθέσω ότι στο πλαίσιο της ετεροτοπικής θεώρησης του χώρου τα πορνεία αμφισβητούν το κανονιστικό πλαίσιο του χώρου όσον αφορά το πεδίο της σεξουαλικότητας, αναδεικνύοντας τα όρια και τους κανόνες του.

διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στον εξωτερικό και τον εσωτερικό κόσμο, ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, στο Εγώ και τον Άλλο· οδηγεί στην «αναζήτηση του χαμένου ασυνείδητου χρόνου», σύμφωνα με την Δ.Αναγνωστοπούλου (2006: 163). Σε αυτούς τους ενδιαμέσους χώρους όπου η πραγματικότητα παύει να βιώνεται με τον ομαλό τρόπο της νηφαλιότητας, επιχειρείται η μέσω του αλκοόλ απέλπιδα και, εντέλει, ατελέσφορη προσπάθεια υπέρβασης της υπαρξιακής του αγωνίας, η οποία σηματοδοτεί εντέλει την αδυναμία του να αποδεχθεί τον Άλλο εντός του –εξ ου και η κατάσταση ‘ανεστιότητας’ από την οποία είναι αδύνατον να διαφύγει, βυθίζοντάς τον σε καταστάσεις βίας.

Ο Μπαχτίν υποστηρίζει ότι ο χρονότοπος δεν συνιστά απλώς το σκηνικό υπόβαθρο μιας αφήγησης· δρα ως ένα πεδίο αναπαράστασης που επιδρά με καθοριστικό τρόπο σε ό,τι θα μπορούσε ενδεχομένως να συμβεί στην αφήγηση αυτή, καθώς και στο πώς η κοινωνική δυναμική και το ιστορικό γίνεσθαι έχουν εγγραφεί στο κείμενο. Σε ένα παρόμοιο πλαίσιο προσέγγισης, η χρονοτοπική συγκρότηση δίνει συγκεκριμένη μορφή στις σχέσεις με το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον για τους διαφορετικούς χαρακτήρες, καθώς και στις σχέσεις μεταξύ των χαρακτήρων, κάθε ένας από τους οποίους είναι προσδιορισμένος σε σχέση με τους άλλους σύμφωνα με τους δικούς του χρονότοπους. Προτιμώντας, λοιπόν, ο Λιάπκιν μεθοριακές θέσεις και σχέσεις,²² δείχνει ότι η μεταναστευτική εμπειρία του είναι ένα ενδιαφέρον παράδειγμα ενσωμάτωσης χωρίς ουσιαστική αφομοίωση.²³ Ο πρωταγωνιστής δεν θα καταφέρει ποτέ να εναρμονίσει απόλυτα τη ζωή του στον παρόντα χρονότοπο γιατί αν και φαίνεται πως έχει εγκλιματιστεί, το ‘εδώ’ είναι διαποτισμένο από τη συνείδηση του ‘εκεί’ –γι’ αυτό και οι επιλογές του υποδηλώνουν πάντα τη διαφορά. Υπ’ αυτή την έννοια, το μυθιστόρημα του Καραγάτση φαίνεται να υποδηλώνει πώς η προσφυγιά περιπλέκει το ήδη πολύ δύσκολο έργο συμφωνίας μεταξύ κόσμου, εαυτού και αναζήτησης του ανήκειν.²⁴

Βιβλιογραφία

- Bakhtin, M. (1981). "Forms of time and of the chronotope in the novel". Στο *The Dialogic Imagination. Four Essays by M.M. Bakhtin* (σσ. 84–258). Austin: University of Texas Press.
- Fortier, A.-M. (2000). *Migrant Belongings: Memory, Space, Identity*. Oxford: Berg.
- Foucault, M. (1994 [1984]). *Des espaces autres*. Στο *Dits et écrits: 1954-1988*, τ. IV, 1980-1988 (σσ. 752-762). Paris: Éditions Gallimard.

²² Αναφέρομαι και στις σχέσεις δεδομένων και των συναναστροφών του Λιάπκιν, λ.χ. με τον «ανοήτο κι αμαθή» (σ.88) Τσαρδάκα, αλλά και των ερωτικών του σχέσεων είτε με την σαραντάρα «μεγάλη ερωτευμένη» (σσ. 67-68) Μαρία, είτε με την Κατερίνα, μια γυναίκα που «ούτε νέα είναι, ούτε όμορφη, ούτε άσπιλη κι αμόλυντη» (σ. 152), την οποία παντρεύεται ενώ η κοινωνική και η οικονομική του θέση θα του επέτρεπαν να «παντρευτή κοπέλα νέα, από καλή οικογένεια και με προικούλα στρογγυλή!» (σ.180).

²³ Και για τη Χ. Ντουνιά, οι τρεις πρωταγωνιστές της τριλογίας «εγκλιματισμός κάτω από το Φοίβο» δεν κατορθώνουν να εγκλιματιστούν πραγματικά στη νέα τους πατρίδα επειδή το παρελθόν τους ακολουθεί όχι ως νοσταλγία, αλλά ως μοίρα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι ήρωες του Καραγάτση εμφανίζονται δέσμιοι της βιολογίας, της κληρονομικότητας και του περιβάλλοντος που τους γέννησε και τους εξέθρεψε, γι’ αυτό και παραμένουν εγκλωβισμένοι στη μοίρα τους.» (Ντουνιά, 181). Σύμφωνα με τον Β. Χατζηβασιλείου, η αδυναμία εγκλιματισμού του Λιάπκιν οφείλεται στο ότι «δεν καταφέρνει ποτέ επί της ουσίας να συγχρωτιστεί τον περίγυρό του και να προσαρμοστεί στις στενόκαρδες αξίες μιας μεσοαστικής, καθαρώς επαρχιακής νοοτροπίας και αγωγής, τάξης» (Χατζηβασιλείου, 2000: 855)

²⁴ Για το θέμα αυτό βλ. και τα όσα ενδιαφέροντα γράφει η Μ. Μικέ, 2007 και 2012.

- Pereen, E. (2006). Through the Lens of the Chronotope: Suggestions for a Spatio-Temporal Perspective on Diaspora. *Thamyris* 13(1), σσ. 67-78.
- Raeff, M. (1990). *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*. New York: Oxford University Press.
- Rudgley, R. (1993). *The Alchemy of Culture: Intoxicants in Society*. London: British Museum Press.
- Turner, V. (1982). *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ Publications.

- Αναγνωστοπούλου, Δ. (2006). Το αλκοόλ και η μέθη ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ηρώων στο μυθιστορηματικό έργο του Μ.Καραγάτση και η σχέση τους με το μητρικό πρόσωπο. Στο *Αναπαραστάσεις του γυναικείου στη λογοτεχνία* (σσ. 161-176). Αθήνα: Πατάκη.
- Δημάδης, Κ. Α. (1991). *Δικτατορία-πόλεμος και πεζογραφία (1936-1944)*. Αθήνα: Γνώση.
- Καραγάτσης, Μ. (1984). *Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν* (εκδ. ΙΒ' / α' έκδοση Δημητράκος, 1933). Αθήνα: «Εστία».
- Μικέ, Μ. (2007). Έμφυλη και φυλετική διαφορά στον Γιούγκερμαν του Μ. Καραγάτση. *Νέα Εστία*, 1798, σσ. 442-476.
- Μικέ, Μ. (2012). *Εναρμόνιον κράμα. Δοκίμια για την πεζογραφία*, Αθήνα: εκδόσεις Άγρα.
- Νικορέτζος, Δ. (1991). Μ. Καραγάτσης. Ένας αλκοολικός του ερωτικού ενστίκτου. *Νέα Εστία*, 130, 1536, σσ. 860- 872.
- Ντουνιά, Χ. (2008). Οψεις του έρωτα στον Μ.Καραγάτση: Δοκίμιο και μυθιστόρημα (1933-1943). Στο *Μ.Καραγάτσης: Ιδεολογία και Ποιητική*, Πρακτικά Συνεδρίου Παρασκευή 4 και Σάββατο 5 Απριλίου (σσ. 169-188). Αθήνα: Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη.
- Vitti, M. (1979). *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και Μορφή*. Αθήνα: Ερμής.
- Χατζηβασιλείου, Β. (2000). Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν: Ένα τεστ αντοχής. *Νέα Εστία*, 148 (1729), σσ. 855 – 861.

Μαρίτα Παπαρούση
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και Διδακτικής της Λογοτεχνίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
mpaparou@uth.gr